

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою

На лівому березі р. Горині за 2,5 км на південь від м. Славута Хмельницької області розташоване стародавнє поселення. Воно займає частину надзаплавної тераси, вздовж якої тягнеться на 80—100 м. На зораній його частині і в кількох закладених тут шурфах зібрано багато кераміки та знарядь праці, які дають можливість датувати це поселення VII—VI ст. до н. е.

За 500 м від поселення, нижче по течії річки виявлено два зольники, розміщені на відстані 150 м один від одного. У 1973 р. один з них (той, що ближче до поселення) був розкопаний. На іншому, тепер ледь помітному зольнику діаметром 12 м, висотою 0,5 м був закладений шурф, матеріали з якого показали, що обидва зольники подібні за структурою і належать до одного часу.

Розкопаний зольник розміщений за 25 м від русла ріки, на тій же надзаплавній терасі, що й поселення. Поверхня тераси тут рівна, висота її над літнім рівнем ріки — близько 3 м.

До початку розкопок зольник являв собою курганоподібний насип досить правильної, круглої форми, висота якого становила 1,2 м, діаметр — 15×14 м. Західна і східна частини його густо поросли лісом, центр і північний схил були вільними. Закладений тут розкоп мав довжину 16 м, ширину 5 м. Розкопки здійснювались пошарово (товщина шарів — 0,25—0,3 м). Весь зольник був пронизаний корінням дерев і кротовинами, що ускладнювало не тільки розкопки, а й стратиграфічні спостереження. Однак в розрізі насипу досить чітко простежувались чотири шари, які розрізнялись як за структурою, так і за характером знахідок (рис. 1). Перший шар (верхній) потужністю від 15 до 20 см — чорнозем, в якому знахідок майже не було. Можна припустити, що в давнину він мав більшу потужність, але згодом, напевно, був дещо зруйнований. Другий шар (0,35—0,4 м) — дуже темний, гумусований суглинок з невеликими зольними вкрапленнями і досить частими окремими вуглинами та їх скупченням. Цей шар містив величезну кількість фрагментів кераміки, каменів, кісток тварин та інших знахідок. У середньому вони становили від 50 до 70 предметів на 1 м².

Третій шар (0,30—0,35 м) складався з досить щільного гумусованого суглинку сіро-жовтого кольору, значно світлішого, ніж попередній (2-й шар). Знахідок у ньому виявлено значно менше, причому це були переважно невеликі фрагменти кераміки. Четвертий шар (0,30—0,35 м) — слабо забарвлений жовтий суглинок. У ньому, як і в другому, траплялися прошарки попелу, вуглини, куски обпаленої печини і численні знахідки.

Після зняття всього насипу відкрився стародавній материк, на якому був насипаний зольник. Вдалося простежити, що під час його влаштування попередньо була підготовлена площадка, з якої знято ґрунтовий шар. Цей шар чітко зафіксований в шурфі, закладеному за межами розкопу.

У центрі площадки, дещо ближче до східної поли зольника, виявлено вогнище. Від нього збереглася велика зольна пляма діаметром 3×2,5 м, що перекривала сильно зруйновану корінням дерев глинобитну вимостку. Остання була споруджена на глиняній підсиці, мала правильну округлу форму діаметром близько 1,5 м і складалась з окремих кусків добре обпаленої глини. Вони мали різноманітну форму і різні розміри. Всього таких кусків виявлено більше 20. Їх середня товщина становила 5—10 см. Попіл у вогнищі був світлого відтінку і майже не містив знахідок. Приблизно на цьому ж місці, але вище, у другому шарі зольника, простежено залишки ще однієї зруйнованої вимостки. На захід від вогнища, за 1,5 м від нього, в матеріку була велика яма, яка частково виходила за межі розкопаної площі. Яма мала конічну форму, її глибина — 0,45 м, діаметр верхньої частини — 1,8 м. У заповненні трапилися дрібні кальциновані кістки тварин, вуглини, грудочки золи і незначна кількість кераміки.

Складається враження, що зольник функціонував протягом трьох періодів — перший відповідає відкритій площадці з вогнищем і ямою, другий пов'язаний з виникненням на площадці потужного нижнього (4-го) шару насипу з величезною кількістю культурних залишків і кісток тварин. Потім зольник було засипано землею і якийсь час він не функціонував. Через деякий проміжок часу (не дуже великий, бо різниці в кераміці не простежується) тут знову виникає відносно потужний культурний шар (другий) тієї ж структури, що і четвертий. У ньому теж знайдено багато різних предметів, кісток тварин, слідів вогнищ, кусків обпаленої глини тощо. На якомусь етапі все це знову було засипане землею.

Топографічні умови розташування славуцьких зольників, їх розмір і форма насипу абсолютно такі ж, як у зольників на Уманщині та поблизу с. Адамівка¹. В принципі аналогічна також структура перелічених насипів, з тією лише різницею, що у славуцькому зольнику (втім, як і у деяких білогрудівських)² у насипу не було потужних зольних прошарків. Близький білогрудівським та адамівським зольникам набір інвентаря і характер його розміщення в насипу. Таким чином, є достатні підстави вважати зольники Уманщини, Адамівки, а також Лівобережної України (відомі на Більському й інших городищах ранньозалізного віку) пам'ятками єдиного типу. Як і всі інші зольники білогрудівського типу, славуцька пам'ятка є свідченням певних релігійних

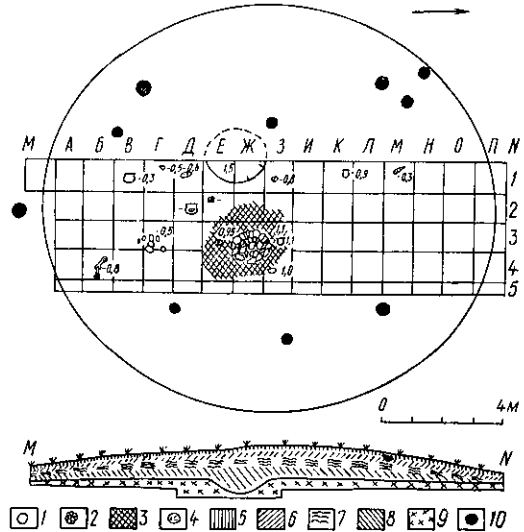

Рис. 1. План та розріз зольника:

1 — контури зольника; 2 — глиняна вимостка; 3 — вогнище; 4 — яма; 5 — чорнозем; 6 — темний суглинок з вкрапленням вугілля та золи; 7 — світлий суглинок; 8 — нижній шар темного суглинка з вкрапленням вугілля та золи; 9 — матерікова глина; 10 — дерева.

¹ Березанська С. С., Титенко Г. Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу.— Археологія, 1954, № 9, с. 119—132; Березанська С. С. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу.— Археологія, 1970, № 24, с. 21—23.

² Тереножкін О. І. Поселення білогрудівського типу поблизу Умані.— Археологія, 1951, № 5, с. 175—182.

обрядів, під час яких розпалювали вогнища і здійснювали жертвоприношення. Священні залишки таких культових церемоній потім зберігали, засипаючи їх землею.

У даний час зольник поблизу Славути є найбільш північно-західним серед відомих пам'яток такого типу. Він підтверджує опубліковані у «Записках ВУАК» дані про існування зольників у районі м. Бердичева і взагалі значно розширює в західному напрямку зону розповсюдження цих своєрідних культових об'єктів. Славутський зольник є сполучною ланкою між зольниками культури Ноа на Дністрі і пам'ятками Подніпров'я, а всі вони разом узяті свідчать про стабільність деяких ідеологічних уявлень протягом 500—600 років і їх поширення на значній території Правобережної та частково Лівобережної України.

Велике значення має і виявлений у славутському зольнику матеріал, який збагачує відомості про характер матеріальної культури північної частини Правобережної України у ранньому залізному віці. Було розкрито приблизно третину зольника, при цьому слід взяти до уваги, що розкопано центральну, найбільш багату знахідками частину. Їх налічується загалом до 3 тис., у тому числі 2,5 тис. фрагментів кераміки. Інші знахідки являють собою уламки кременю і каменю із слідами обробки та окремі вироби з глини, кістки і заліза. Знайдено також велику кількість кісток тварин — бика, вівці-кози, свині і коня. Дика фауна представлена ведмедем, борсуком, зайцем.

Розглядаючи керамічний матеріал, слід відзначити, що він дуже фрагментований. Це, мабуть, свідчить про те, що посуд спеціально розбивали і кидали тут у вигляді більших чи менших уламків. Подібна картина спостерігається і на інших зольниках. За кількістю денечь, вінець й фрагментів з різним типом орнаменту можна приблизно підрахувати число посудин, виявлених у зольнику: їх налічується 300—500 екземплярів. Весь посуд досить одноманітний і належить до одного часу. Він виготовлений з глини, яка містить домішку піску (досить великозернистого), добре випалений, має світло-коричневий або сірий колір. Невелику групу становлять посудини яскраво-жовтого кольору. Поверхня виробів добре заглажена, іноді (дуже рідко) злегка підлощена. Є кілька фрагментів з навмисно ошершавленою (хрупаватою) поверхнею. Незважаючи на фрагментованість матеріалу, все ж можна скласти уявлення про основні форми кераміки та їх кількісне співвідношення. Серед форм явно переважають дві — горщики і миски.

Горщики в основному однотипні, вони мають високий, більш-менш опуклий або банкоподібний тулуб, короткі, відігнуті назовні вінця і широке, плоске дно без закраїн, діаметр якого майже дорівнює діаметру вінця (рис. 2, 1). Основну масу становлять горщики середніх і навіть малих розмірів, висотою 15—20 см, діаметр тулуба — 12—14 см, діаметр вінця і денечь — 10—12 см. Орнаментовані вони бідно і одноманітно, багато з них зовсім без орнаменту. Близько 30% прикрашено біля самого краю вінця розчленованим валиком (рис. 2, 2, 4, 6). До 10% горщиків мають наскрізні проколи, які теж нанесено під самими вінцями (рис. 2, 2, 3). Іноді на одних і тих же посудинах валик комбінується з проколами (рис. 2, 2). Приблизно 0,1% екземплярів орнаментовано гладким, трикутним у перстні наліпним валиком, який розміщується не під вінцями, а значно нижче, іноді майже посередині тулуба (рис. 2, 7, 10). Кінці таких валиків звичайно зімкнуті, але інколи заходять один за одний. Поодинокі фрагменти горщиків прикрашені маленькими, наліпними вушками. Особливу, нечисленну групу становлять горщики біконічної форми з більш чи менш плавним переломом тулуба (рис. 3, 11).

Друга, найбільш поширена категорія кераміки — це миски. Всі вони мають конічну форму, майже рівні стінки, які розширюються доверху, короткі, загнуті всередину вінця і маленьке, плоске дно

(рис. 3, 1). Майже всі миски неорнаментовані, лише три або чотири з них було прикрашено під вінцями «перлинами» (рис. 2, 5).

Є фрагменти посудин, форма яких не зовсім виразна. Вони мають дуже опуклий тулуб і високу циліндричну шийку з короткими, різко відігнутими назовні вінцями. Крім того, знайдено один майже цілий кубок з високими, злегка профільованими стінками і напівсферичним

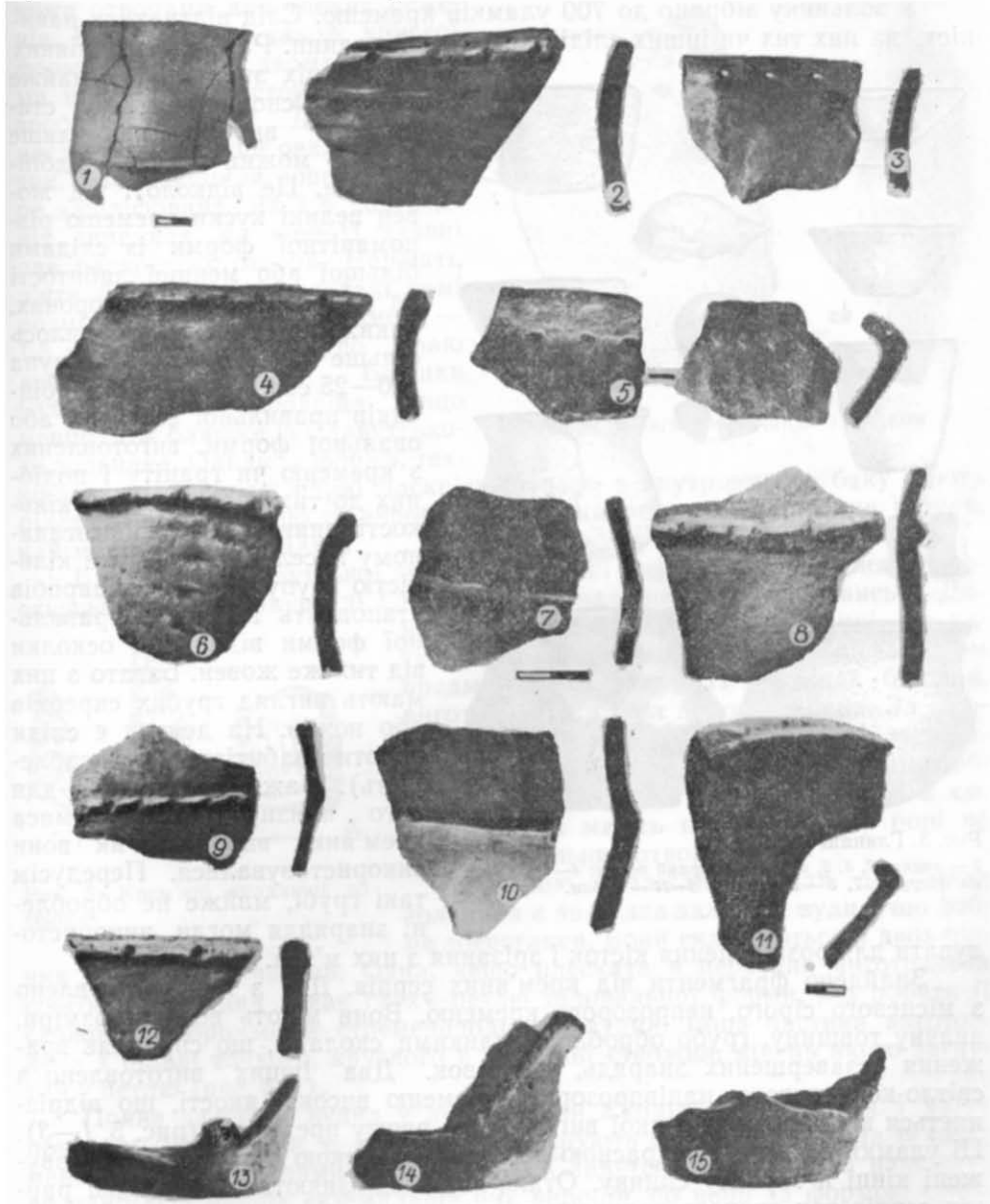

Рис. 2. Фрагменти посуду (1—15).

дном (рис. 3, 10). За фрагментами стінок, які збереглися, можна припускати наявність ще кількох подібних кубків. Виявлена частина кришки або сковорідки з краями, орнаментованими нігтьовими вдавленнями. Серед глиняних виробів відносно велика кількість мініатюрних вотивних посудин, більшість яких збереглася повністю. В їх числі — горщики, баночки, мисочки (рис. 3, 2, 3, 5, 6). На одній з таких посудинок є сліди відбитої петельчастої ручки. Знайдено три пряслиця — два біко-

нічних, одне у вигляді котушки (рис. 3, 7, 8). Близько десяти виробів мають форму хлібців і коржиків. Один з предметів зображує, можливо, якусь тварину. Приземкуватий, масивний тулуб, короткі ноги і маленька, опущена донизу голова нагадують свиню (рис. 3, 4). Поодинокі фрагменти горщиків прикрашені маленькими наліпними вушками з горизонтальними проколами (рис. 4).

У зольнику зібрано до 700 уламків кременю. Слід відзначити наявність на них тих чи інших слідів діяльності людини. Разом з тим, ніяких

справжніх знарядь тут майже немає. Основну частину становлять вироби, які лише умовно можна назвати відбійниками. Це відколоті від жовен великі куски кременю різноманітної форми із слідами більшої або меншої забитості на одній чи кількох сторонах. Таких предметів трапилось більше 200. Виділяється група (20—25 екз.) справжніх відбійників правильної округлої або овальної форми, виготовлених з кременю чи граніту і подібних до тих, що у великій кількості виявлено на вищезгаданому поселенні. Другу за кількістю групу крем'яних виробів становлять великі, неправильної форми відщепи і осколки від тих же жовен. Багато з них мають вигляд грубих скребоків або ножів. На деяких є сліди роботи (забитість і вищербленість). Важко визначити, для чого призначалась ця маса крем'яних виробів і як вони використовувалися. Передусім такі грубі, майже не оброблені знаряддя могли використо-

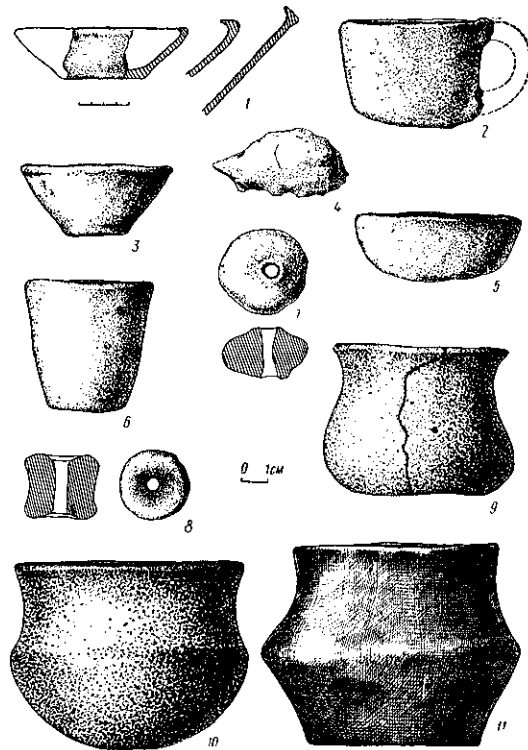

Рис. 3. Глиняні вироби:

1 — миска; 2, 3, 5, 6 — мініатюрний посуд; 4 — зооморфна фігурка; 7, 8 — пряслиця; 9—11 — кубки.

увати для розщеплення кісток і зрізання з них м'яса.

Знайдено фрагменти від крем'яних серпів. Два з них виготовлено з місцевого сірого, непрозорого кременю. Вони мають великі розміри, значну товщину, грубо оброблені великими сколами, що справляє враження незавершених знарядь, заготовок. Два інших виготовлено з світло-коричневого, напівпрозорого кременю високої якості, що відрізняється від сировини, з якої виготовлено решту предметів (рис. 5, 1—3). Ці уламки серпів з прекрасною двобічною плоскою ретушню мали звужені кінці й горбату спинку. Отже, вони відрізняються від більш ранніх серпів так званого волинського типу, характерних для тишинецької культури, і близькі до серпів, які відомі в білогородівській і чорноліській культурах, а також на ряді пам'яток Подністрів'я навіть у пізніший час.

Серед окремих предметів, виявлених у зольнику, слід вказати на кістяну проколку та бляшку з ікла кабана. Остання являє собою товстий (на всю товщину ікла) овальний виріб довжиною 6,5 см, шириною 2,5 см. Краї бляшки старанно обрізані, а зовнішня поверхня відшліфована. На обох кінцях її нанесено врізний концентричний орнамент (рис. 6, 2). На бічних гранях є чотири пари наскрізних отворів діамет-

ром 2—3 мм. Отвори зроблено, очевидно, для прикріплення бляшки до одягу або до кінської упряжі.

Близькими аналогіями описаній знахідці є кістяні бляшки, виявлені на Суботівському городищі чорноліської культури. Їх знайдено тут п'ять штук. Одна має вигляд великого плоского кружка з відшліфованою поверхнею, на зворотному боці якого є виступ з двома паралельними отворами для тонких ремінців. Інша бляшка також круглої форми, опукла, з двома виступами на зворотній стороні, в яких зроблено отвори³. Дві бляшки нагадують великий овальний гудзик. Їхня зовнішня поверхня добре зашліфована. Як і в попередніх випадках, на звороті наявні два наскрізних отвори. Нарешті, п'ята бляшка, що має такі самі розміри і форму (діаметр — 1,5 см) прикрашена по краю врізними жолобками. Бляшки Суботівського городища дещо менші, ніж бляшки із Славутського зольника. Однак їх форма, техніка виготовлення і парні наскрізні отвори з внутрішнього боку дають підставу вважати, що ці вироби мають аналогічне призначення і були, найімовірніше, фібулами.

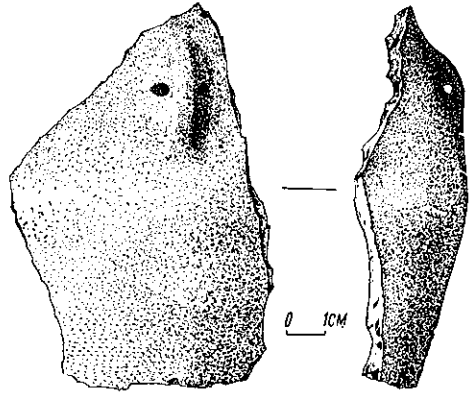

Рис. 4. Фрагмент горщика з вухком.

Близькі до славутської знахідки кістяні вироби з поховання перед-

скифського часу в кургані Стрижена Могила поблизу с. Луганське До-

нецької області. У цьому похованні, що датується за знайденим у цьому залізним предметом, виявлено 17 кістяних бляшок, виготовлених з ікол дикого кабана. За формою їх можна поділити на круглі і метеликоподібні, 14 гудзикоподібних виробів добре відполіровано, їх діаметр — 3 і 2 см. П'ять з них мають на зворотному боці по два паралельних отвори⁴.

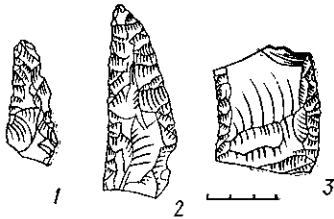

Рис. 5. Крем'яні вкладиші до серпів.

Цікавою і важливою для датування зольника є знахідка залізних вудил, що добре збереглися. Вони складаються з двох різних за формою частин. Одна, дещо плеската в перетині, виготовлена способом кування і має глуху петлю підовальної форми, що робить її схожою до бронзових стременоподібних вудил. Інша частина виготовлена з більш тонкого, круглого в перетині стержня, кінець якого загнутий у петлю (рис. 6, 1).

Поява залізних вудил у лісостеповій Україні пов'язується з VII—початком VI ст. до н. е. Водночас ще існують і бронзові вудила із стременоподібними петлями⁵. Знахідка із Славутського зольника належить до найбільш ранніх екземплярів цих виробів, бо вони за формою і технікою виготовлення копіюють бронзові вудила. Близькі аналогії відомі на ряді курганів VII—VI ст. до н. е. Лівобережжя (Старша Могила, Стайкин Верх, Вовківці), Правобережжя (Журівка, курган № 406),

³ Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, рис. 67, 10, 11; 69, 6.

⁴ Шаповалов Т. А. Погребение предскифского времени в кургане Стриженая Могила.— Археол. исследования на Украине в 1968 г. К., с. 192.

⁵ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 105—106.

Ленківців, Малої Офірні⁶. Всі вони датуються кінцем VII, початком VI ст. до н. е. Таке датування зольника підтверджують і риси кераміки — наявність розчленованого валика під вінцями, проколи, миски із загнутими всередину краями. Відносити зольник до більш пізнього часу не можна в зв'язку з наявністю, хоч і незначною, посуду, прикрашеного гладким валиком на середній частині тулуба, а також внаслідок майже повної відсутності мисок і горщиків з «перлінками» та неглибоких

черпачків з таким же орнаментом. Вони відомі на даній території пізніше, в тому числі в кількох місцях поблизу Славути та сіл Полян і Солов'ї Славутського району.

За характером кераміки Славутський, зольник належить до так званої могилянської групи пам'яток, виділеної недавно Я. Домбровським та Л. І. Крушельницькою⁷. Епонімною пам'яткою є могильник з тілоспаленням поблизу с. Могиляни Острозького району Ровенської області⁸. Крім Могилян, до цієї ж групи можна віднести ще кілька тілопальних поховань та поселень, які, мабуть, тут досить численні, бо лише поблизу Славути їх відомо не менше п'яти. На всіх цих поселеннях виявлено кераміку з заглаженою, рідко хрупаватою поверхнею. Найбільш поширеною формою є струнки, високі посудини з широким дном, слабо опуклим тулубом і ледь відігнутими назовні вінцями.

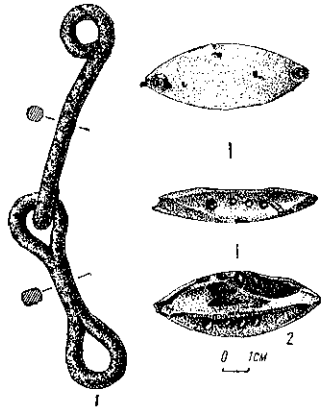

Рис. 6. Залізні вудцля (1) та рогова бляшка (2).

Звичайно вони прикрашені розчленованим, рідше гладким валиком і наскрізними проколами або комбінацією цих елементів. Інша характерна форма кераміки цієї групи — миски із загнутими всередину краями. Рідше трапляються біконічні посудини з плавним зламом на тулубі і кубки з есвидним профілем, іноді з маленькою петельчатою ручкою.

Я. Домбровський, який правильно звернув увагу на своєрідність могилянської групи, проте невірно відніс її до IX—VIII ст. і синхронізував з білогородівською культурою, розглядаючи як одну з груп пізнього бронзового віку північних районів Правобережної України. Знахідки із Славутського зольника дають підставу датувати ці пам'ятки кінцем VII—VI ст. до н. е. Можливо, якась частина з них належить до VIII ст. до н. е.

Треба відзначити, що територія поширення подібних пам'яток була, напевно, більшою, ніж це здається Я. Домбровському, і виходила за межі Острозького і Славутського районів. Так, до цієї ж групи слід зарахувати поселення Ворошиловка Житомирської області⁹, де комплекс кераміки близький до славутського, а серед датуючих речей є шпилька з круглою головкою і боковою петлею, яка знаходить собі аналогію на тому ж Суботівському городищі й дає змогу відносити це поселення до кінця VIII—VII ст. до н. е. Крім того, місцезнаходження з подібною керамікою в комплексі із серпами, що мають звужені кінці,

⁶ Ильинская В. А. Вказ. праця, табл. III, 7; табл. IX, 4; табл. XIII, 4; Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ.— ИАК. Спб., 1905, вып. 14, с. 32; Мелокова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днепре.— КСИИМК. М., 1963, вып. 151, с. 60, рис. 28, 4; Петровська Є. О. Курган VI ст. біля с. Мала Офірня.— Археологія, 1966, № 21, с. 173, рис. 4, 2.

⁷ Jan Dabrowski. Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. Wrocław, 1972, с. 169, 1970; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976, с. 72—82.

⁸ Слишко М. Ю. Погребения раннежелезного века в с. Могиляны Ровенской обл.— КСИА АН УССР. К., 1957, вып. 7, с. 54—57.

⁹ Березанська С. С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області.— АП. К., 1956, т. 6, с. 48—51.

відкрито і в більш північних районах Житомирщини — в Черняхівському і Володарськ-Волинському районах (села Слобідка, Паромівка, Нова Борова, Рудня-Шляхова).

Пам'ятки так званої могилянської групи привертають увагу й тому, що дають підставу говорити про різну долю племен білогрудівської культури в північних і південних районах території їх поширення. Так, у південних районах — на Бузі, Тясміні і Росі в результаті сильного впливу і, можливо, навіть проникнення групи племен фракійського гальштату в ранньому залізному віці склалася яскрава, самобутня і різко відмінна від білогрудівської чорноліська культура з її городищами, багатою чорнолощеною керамікою, білою інкрустацією, різноманітними кістяними і металевими прикрасами.

В результаті деякої відірваності цієї території від більш південних місцева культура більше нагадує білогрудівську і значно відрізняється від синхронних з нею пізньочорноліських і жаботинських пам'яток раннього залізного віку південної частини Лісостепової Правобережної України.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ
В. К. ПЯСЕЦКИЙ

Зольники білогрудовського типу на р. Горині под Славутой

Резюме

В статье публикуются основные результаты раскопок зольника, обнаруженного на р. Горинь близ г. Славута Хмельницкой области.

По топографии, структуре и характеру инвентаря памятник аналогичен зольникам так называемого белогрудовского типа на Уманщине. Благодаря находкам железных удили славутский зольник датируется концом VII—VI вв. до н.э. В культурном плане он относится к могилянской группе памятников раннего железного века, выделяющейся в последнее время в северной части Правобережной Украины.

П. А. ГОРІШНІЙ

Бронзові вудила з с. Теремці

Під час польових робіт на околицях с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області знайдено бронзові вудила*. Урочище Веприк, де трапилась ця знахідка, розташоване на лівому березі р. Дністер приблизно за 2 км на південний схід від села. На полі зібрано значну кількість фрагментів кераміки трипільського та скіфського часу. На невеликому підвищенні виявлено кілька великих кам'яних брил з вапняку, розкиданих на значній відстані одна від одної. Ніяких ознак давніх жител або поховальних споруд чи інших археологічних об'єктів не простежено, бо верхній шар ґрунту сильно переораний.

Згадані вудила, суцільноліті з псаліями, являють собою комбіноване з'єднання двопетельчастих вудил з підвісами для повода і псаліями, що мають загнуту широку лопать. Вудила складаються з двох рухомо сполучених між собою за допомогою кілець ланок (мундштуків). Ліве кільце відлите в горизонтальній площині і становить продовження стержня мундштука, праве — поперек стержня. Кільця з'єднано під час лиття. Один бік стержнів мундштуків покрито двома рядами рельєфних чотирикутних рубців по 11 в кожному ряду правої та по

* Вудила знайшов мешканець села І. К. Крижанівський. Після детального вивчення науковими співробітниками Давньоруської Дністровської експедиції вони були передані до Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчого музею, де тепер експонуються.